

KOCAELİ İLAHİYAT DERGİSİ

Kocaeli İlahiyat Dergisi / Kocaeli Theology Journal

İnsan, Kâinat ve Yaratılış Ekseninde Hallâc-ı Mansûr'un Tevhid Düşüncesinin Felsefî Analizi

*Philosophical Analysis of Hallâj-ı Mansûr's Tawhid Thought on The Context of Human,
Universe and Creation*

Emine Elif ÇAKMAK İGALÇI

Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi Develi İslami İlimler Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı
Asst. Prof., Kayseri University Develi Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufism,
Kayseri/Türkiye, elifigalci@kayseri.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4988-0857

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	12 Nisan 2023 / 12 April 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	17 Mayıs 2023 / 17 May 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	25 Haziran 2023 / 25 June 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Haziran 2023 / June 2023
Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 154-172.	

Atıf / Cite as: Çakmak İgalçı, Emine Elif. "İnsan, Kâinat ve Yaratılış Ekseninde Hallâc-ı Mansûr'un Tevhid Düşüncesinin Felsefî Analizi [Philosophical Analysis of Hallâj-ı Mansûr's Tawhid Thought on The Context of Human, Universe and Creation]". *Kocaeli İlahiyat Dergisi-Kocaeli Theology Journal* 7/1 (Haziran/June 2023), 154-172. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8034701>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Emine Elif ÇAKMAK İGALÇI**).

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Yayıncı / Published by:

Kocaeli İlahiyat Dergisi, Kocaeli Üniversitesi'nin bir yayımıdır.

Kocaeli Theology Journal is a publication of Kocaeli University.

İnsan, Kâinat ve Yaratılış Ekseninde Hallâc-ı Mansûr'un Tevhid Düşüncesinin Felsefî Analizi

Öz

Kâinat ve insanın varoluşunu inceleyen ilim dallarının bu kavramları farklı perspektif ve yorumlarla açıkladığını, neden-sonuç ilişkisini fizik ve metafizik bağlamlarda ele aldıklarını görmekteyiz. Bu ilim dallarından tefsir, hadis, felsefe, psikoloji, astro-nomi zengin bilgi birikimlerinden yararlanarak konulara kendi cenahlarından bir açık-lama getirirken sahaya tartışmaya açık bir ürün bırakmışlardır. Tasavvuf da bu ilim dallarından biri olarak yaratılış ve kâinatın özü konusunda insanı merkeze alan anlayı-şıyla diğer tüm alanlardan farklı bir pozisyonda bulunur. Tasavvuf ilminin aşk, mu-habbet, şatahat öncülerinden olan Hallâc-ı Mansûr'un düşünce sistemi de insan ve kâinat düzleminde kendisine sağlam bir yer edinmiştir. Hallâc; Hakikat-i Muhamme-diyye kavramı ile yaratılışın başlangıç noktasını ele alırken kâinat, hakikat, nur, aşk, ışık, insan ve ilahî sevgi kavramları arasında bir bağ kurmakta, "Ene'l-Hakk" ifadesi ile dinî tecrübenin insan eksenli derunî yönünü göstermekte, "O, O'dur" düşüncesi ile yaratılışın gizli mahiyetine değinerek kendine özgü bir tevhid anlayışı oluşturmaktadır. Lâhût ve nâsût kavramlarına getirdiği açılımlarla insan, kâinat ve yaratılış eksenini belirli bir çerçeve ile sınırlandırarak tevhid akidesini bu temele dayandırmaktadır. Bu çalışmamızda Hallâc-ı Mansûr'un temellerini attığı Hakikat-i Muhammediyye kavramı ile kâinatın yaratılışına, "Ene'l-Hakk" ifadesi ile mistik tecrübenin insanın gizli ve güçlü özelliklerine, "O, O'dur" düşüncesi ile yaratılışın mahiyeti ve oluşumuna, lâhût ve nâsût ilişkisi çerçevesinde oluşturduğu tevhid akidesine değinilmeye çalışılacak, felsefî açılımlar nezdinde Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi filozofların insan, kâinat ve yaratılış kavramlarına getirdikleri yorumlara değinilerek felsefe-tasavvuf düşüncesi mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kâinat, İnsan, Yaratılış, Hallâc-ı Mansûr.

Philosophical Analysis of Hallâj-ı Mansûr's Tawhid Thought on The Context of Human, Universe and Creation

Abstract

We see that the branches of science that examine the existence of the universe and human beings explain these concepts with different perspectives and interpretati-ons, and they deal with the cause-effect relationship in physics and metaphysical con-texts. Benefiting from their rich knowledge of tafsir, hadith, philosophy, psychology and astronomy from these branches of science, they brought an explanation to the subjects from their own side, and left a controversial product on the field. Sufism, as one of these branches of science, occupies a different position from all other fields with its understanding of creation and the essence of the universe, which puts people in the center. The thought system of Hallâj-ı Mansûr, one of the pioneers of "love", "love" and "shatahat" of Sufism, has also gained a solid place in the plane of man and the universe. While dealing with the concept of Nur-u Muhammediyye and the star-ting point of creation, it creates a link between the concepts of universe, light, love, light, human and divine love. In this study, the concept of Nur-u Muhammediyye, whose foundations were laid by Hallâj-ı Mansûr, was examined in terms of making sense of the universe-human concepts, and the subject was tried to be discussed by bringing various explanations about the nature and formation of creation. Philosophy-mystical thought will be

discussed in a comparative way by referring to the interpretations of philosophers such as Fârâbî, İbn Sînâ and Ibn Rushd on the concepts of human, universe and creation in the light of philosophical expansions.

Keywords: Sufism, Universe, Human, Creation, Hallaj-ı Mansûr.

Giriş

İnsan; geçmişten günümüze fizik ve metafizik âlemin temel konusunu teşkil eden, yaratılışı, varlığı, düşünce ve duygu dünyası, kulluk ve halifelik boyutuyla ilim dalları nezdinde ele alınan bir olgu olmuştur. Çeşitli sahalarda incelenen insan kavramı hem genel hem özel alanlarda merkezî konumda yer alarak araştırılmış, geliştirilen yaklaşımlarla¹ ilim dallarının düşünce yapılarını oluşturmuştur. Sûfîler de insan, kâinat ve yaratılış üçlüsüne yükledikleri manalarla bu düşünce dünyasına daha tecrübî odaklı ruhî yaklaşımlar sunmuştur.²

Maddeden öze inerek insana ve kâinatın yaratılışına dair geliştirilen kuram ve düşünceler ilim dünyasında insanı hem etken hem de edilgen konumuna getirmiştir. Ulvî ve sûflî yönlerinden bahsederken insanı tek başına anlamının kifayetsizliği karşımıza çıkarken, bütüncül bir açıdan bakmanın faydası kutsal ve kişinin kendisini keşfetmesi adına bir yol haritası sunmaktadır. Buradan hareketle insanı belirli kalıplarla sınırlandırmanın ötesinde anlamlandırmaya çalışmak icap etmektedir. Bunun için insan-kâinat-yaratılış arasındaki dengenin bilinmesi önem arz eder. İnsanın kilit noktada olduğu bu konumda, köprü vazifesinde olan bir olguyla yaklaşmak metafizik bağlamda kâinat Yaratıcı ilişkisini insan ve yaratılış boyutunda anlamlı kılacaktır.

Yaratıcıyı araştırmak insanın kendini araştırmasıdır. Yaratıcı tasavvurunun zenginleştirilmesi, dindarlığın derinleştirilmesine ve insanın yüceltilmesine yol açar. Cassier “İnsan

¹ İnsan kavramına dair felsefî düşünceler: Muhammed İkbâl’in benlik felsefesi için bk. Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore: Kashmiri Bazaar, 1962), 95-120.; Kant’ın aktif bir insan modelini vurguladığı, içindeki potansiyelin varlığından söz ettiği, eğitilebilir bir varlık olarak tanımladığı insana dair anlayışı için bk. Immanuel Kant, *Bir Kant Felsefe Kuramı Klasığı Yaşam Felsefesi*, çev. Kıvanç Kardeşler (İstanbul: Dorlion Yayınevi, 2019). İnsan akıldır akıl da insandır görüşüyle İbn Rüşd’ün akıl ve nefis merkezli insan anlayışı için bk. İbn Rüşd, *Risaletü'n-nefs*, thk. Refikil Acem ve Cırar Cihami, Beyrut, 1994). Sudur nazariyesi ekseninde geliştirilen Fârâbî ve İbn Sînâ’nın Aristoteles ve Socrates menşei insan kavramını burhan, akıl, nefis bağlamında ele aldığı insan olguları yer alması için bk. Fârâbî, *el-Medinetü'l-fazıla Tanrı-Âlem-İnsan*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018); Ali Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdaki Yeri* (İstanbul: MÜİFAV, 2012).

² Sûfîler ve insana dair geliştirdikleri nazariyeler insan-ı kâmil kavramı ekseninde ele alınmaktadır. İnsan-ı kâmil ekseninde ele alınan nazariyelerin başlangıcı kabul edilen nazariye Bayezid-i Bistamî’nin el-kâmilü’t-tâm adı verilen nazariyesidir. Ebu’l Kasım Abdülkerim el-Kuşeyri, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi ilmi't-tasavvuf*, haz. Ma'ruf Zerrik ve Ali Abdülhamid Baltacı (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1993); Hallâc-ı Mansûr’un Nur-ı Muhammediyye nazariyesi ve “O, O’dur” düşüncesi” çerçevesinde ele alınmış, insan, kâinat ve yaratılış olgusunu Muhammedî Nûr ve ışık kapsamlarında açıklamıştır. Ebu'l-Muşî Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc, *Kitâbu't-Tavâsîn*, thk. Louis Massignon (Paris: y.y., 1975). Hâkim-i Tirmizî’nin geliştirdiği Hatmü'l-Evliya görüşü de insan kavramına farklı bir açıdan bakarak velayet ve nübüvvet kavramlarını açıklamış, insanların ve velilerin tasnifinde bulunarak insan olgusuna farklı bir açıdan bakmıştır. Hâkim-i Tirmizî, *Hatmü'l-evliya Veliler Sonu*, çev. Salih Çift, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018). Ebu Muhammed el-Gazzâlî ise mutâ nazariyesi ile ilahî emir ve hüküm nezdinde yaratılış açıklayarak insanlara dair açıklamaları zulmetlerle perdelenenlerin derecelerine göre tasniflerde bulunmuş, zulmetlerden arınarak nur ile perdelerin kalkacağına vurgu yapmıştır. Ebu Muhammed el-Gazzâlî, *Mışkatü'l-envâr*, thk. Abdülaziz İzzeddin es-Seyrevân (Beyrut; y.y., 1986).

kendi varlığını sadece, kendini Tanrı tasavvurları sayesinde ortaya koyduğu ölçüde kavrar ve bilir.”³ diyerek kutsalı arama isteği ve eğilimini kişinin kendini ve özünü keşfetmesi için en temel yönelim ve ihtiyaç olarak belirtir. Bu yönelim ve ihtiyaçlar doğrultusunda insanın konumu tam merkez noktada yerini almaktadır. Kendisine biçilen görev ve sorumluluğunun farkında olan insan yine kendisine, Yaratıcısını bilip, tanıyarak ulaşacaktır.

Her ne kadar merkezde insan yer alsada insan, kâinat ve yaratılıştan oluşan üçlü şema, bütün insanî belirlenimler için gereklidir. Birinin eksikliği ya da yokluğu diğerlerini etkilediği gibi tek başına da bir anlam ifade etmez. Bu kavramlardan her biri birbirini etkileyen mknatıs görevindedir. Tümünü algılamak kişiyi hakikatin kaynağına götürür.⁴ Bu üçlü şemanın birlikte analizi hem kâinatın hem de yaratılışın açıklanması ve anlamlandırılması açısından önemlidir. Hakikate ulaşma konusunda insan, kâinat ve yaratılışı bütüncül bir yaklaşımla ele aldığı takdirde esas gaye ve mahiyeti çözümlenebilecektir.

Felsefe ekseninde akıl olgusu ile açıklanmaya çalışılan insan, kâinat ve yaratılış kavramları insanın özellikleri bazında ele alınmış, Yaratıcının kudreti nezdinde de var oluş başlamıştır. İnsanın ilahî özü idrak etme ve anlamlandırma sahasına akıl öncelikli yorumlar getiren felsefe alanı insanın kifayetsizliğine değinirken mantık çerçevesinde açılımlarda bulunmuştur. Bu doğrultuda felsefe insanın metafizik tarafını ruh eksenine ele alarak akıl ve irade kavramlarıyla insanın mahiyetini, maddi ve manevî yapısını incelemiştir. İnsanı peygamberler özelinde en yüksek derecede konumlandıran felsefe, yaratılışı gereği insanı biyopsişik, sosyolojik ve psikolojik açıdan ele alarak açıklamıştır.⁵

Tasavvuf da insana kemalât açısından yaklaşarak hem amelî hem ilmî hem de ahlakî olarak donanımlı birey modeli sunmuştur. İnsanı insan-ı kâmil kavramıyla ele alan mutasavvıflar⁶, insanı ahlakî yönden ele aldığı gibi ontolojik olarak da varlık mertebelerinin⁷ en üstüne yerleştirerek metafizik bir boyut oluşturmuşlardır.

Tevhid düşüncesini incelediğimiz Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) insan, kâinat ve yaratılış faktörü bazında ele aldığımız düşünce sistemi felsefî ve metafizik boyutta farklı açılımlar

³ George Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 41.

⁴ Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, 43.

⁵ Ramazan Muslu, “Tasavvufta İnsan”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 315.

⁶ Bağdâdî'nin insana iki vasıf yüklemesi, bunlardan biri insanın bu dünyaya gelmeden önceki zamansız ve ilahi varlığı diğeri ise bu dünyadaki varlığı olmak üzere iki farklı varoluş türüne sahip olması, Bistâmî'nin (ö. 234/848 [?]) insana el-kâmilü't-tâm diyerek insan-ı kâmil kavramına atıf yapması, İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) insan-ı kâmil kavramını Hallâc ve Tirmizî etkisiyle oluşturup, şekillendirmesi, Aziz Neseî (ö. 700/1300 [?]), Abdülkerîm Cîlî (ö. 832/1428), İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin (ö. 1194/1780) de insan-ı kâmil kavramına dair ele aldıkları eserler tasavvufun insana yüklediği manayı gösterirken, tasavvuf yolunda şeriat, tarikat, hakikat ve marifet noktalarında dinen ve ahlaken yetkin insanlara vurgu yaparak, insan yetiştirmedeki önemi üzerinde durmuşlardır. İnsan-ı kâmil kavramının temelini atan bu sûfler nezdinde insan, varlık ve yaratılış kavramları kemalât, tecelli, vücûd ve şühûd ekseninde ele alınarak zenginleştirilmiştir. Kuşeyrî, *er-Risale*, 524.; Ali Hassan Abdel-Kader, *The Life, Personality and Writings of Al-Junayd* (London, Luzac & Company, 1962), 77.

⁷ İbn Arabî'ye göre varlık mertebeleri yedi aşamadan oluşur. 1. Lâ- Taayyün/ Vücûd-i Mutlak / Ahadiyyet, 2. Vahdet/Taayyün-i Evvel/Hakikat-i Muhammediyye, 3. Vâhidiyyet/İkinci Taayyün/Hakikat-i Muahmediyye, 4. Ervâh (Ruhlar) Âlemi, 5. Misal Âlemi/Sembolik Âlem, 6. Şehâdet Âlemi, 7. İnsan-ı kâmil. Bu konuda bk. İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 20-25.

oluşturmuştur. Bu açılımları felsefe ve tasavvuf cenahından ele almak gerekir. Hallâc-ı Mansûr ekseninde felsefî tasavvuf başlangıcını gördüğümüz bu eksen insanı ve kâinatı açıklama gayretine girerek insanın ve kâinatın özüne odaklanmıştır.

Tahalluktan tahakkuka geçiş aşamasında bulunulan ve özellikle tahakkuk ağırlıklı bir yaklaşım benimseyen tasavvuf dönemi sûfîleri epistemolojiden ontolojiye geçiş aşamasında insan, kâinat ve yaratılış konularında çeşitli fikirler ortaya koymuşlardır. Tasavvuf ilminin sistematiğini oluşturan o dönem sûfîlerinden Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) de insan ve yaratılış kavramına dair çeşitli görüşler belirtmiştir. O, varlıkları yaratılışları itibarıyla üçe ayırmıştır: melekler, hayvanlar ve insanlar. Melekleri ulvî yönüyle, hayvanları süflî yönüyle, insanları da hem ulvî hem de süflî yönüyle açıklamıştır. İnsanları kendilerinde bulunan nefis olgusuyla değerlendiren Muhâsibî, kişinin nefsinin farkında olarak, onu tanıyıp bilerek terbiye etmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Nefsinin isteklerini öldürüp yok etmesinden ziyade, nefsinin Allah'ın rızasını kazanma noktasında itaat ehli olması üzerinde durmuştur. Allah'ın insanlara verdiği akıl kuvveti ve basireti ile nefsinin terbiye ederek ulvîlik yönünü güçlendireceğini söyleyen Muhâsibî, terbiye odaklı bir insan ve yaratılış portresi çizmiştir.⁸ Tasavvufun kurucu düşünürü olan Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909) de insan kavramını açıklarken ruh ve nefis bağlamında bir tanımlama yaparak insanın ruhî yönüyle ele alınması gereken ulvî bir varlık olduğunu ifade eder.⁹

Tasavvuf tarihi içerisinde insan kavramına aynı doğrultuda ama farklı açılardan bakan birçok sûfî¹⁰ bulunmaktadır. Bu sûfîlerin düşünce eksenini ahlakî boyuttan metafizik boyuta doğru bir gelişim seyredirken, nazariyeler nispetinde de bir gelişim göstermiştir. Bu nazariyelere temel teşkil edecek sûfîlerden birisi de Hallâc-ı Mansûr'dur. Onun epistemolojik ve ontolojik olarak ele aldığı insan, kâinat ve yaratılış konuları tasavvuf felsefesinin oluşumunu sağlayan kritik noktalar. Bu doğrultuda felsefî temayüllerle ele alınan kavramlar tasavvufî perspektifle açıklanmıştır. Hallâc-ı Mansûr'un tasavvufî tecrübe sonucunda ulaştığı "Enel-Hakk" eksenli görüşü ile insan, kâinat ve yaratılış kavramlarının belli başlıklar altında analiz edilmesi tasavvufî-felsefî bir açılım oluşturacaktır.

1. Hallâc-ı Mansûr'un Düşüncesinde İnsan, Kâinat ve Yaratılış

İnsan, yaratılış ekseninde başat role sahip bir varlık olarak sûfîlerin temel düşünce sistemini şekillendiren hem tahalluk hem tahakkuk boyutunda ele alınan bir olgudur. Gizli bir hazine olarak ele alınan insan; tasavvuf ilminde kâinat ve yaratılışın yegâne sebebi olarak görülürken, kendisine yüklenen derunî anlamlarla değerini gözler önüne sermektedir. Erken dönem sûfîlerinden olan ve vahdet-i vücud anlayışının temelini atan Hallâc-ı Mansûr da bu üç olguya insan merkezinde yaklaşan, tasavvuf felsefesinin temellerini atan önemli şahsiyetlerdendir. Onun insana dair düşünce

⁸ Abdülhalim Mahmud, *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 161-162.

⁹ Zehra Betül Aksoy, *Cüneyd-i Bağdadî'de İnsanın Kemali* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021), 15.

¹⁰ Bu sûfîlerden biri de Ahmed Kuddusî'dir (1769-1849). Ona göre insan, iki farklı gerçeğin birleşmesidir. Yaratan ile yaratılan arasında bir köprü olan insan hem Hakk'ı hem de halkı temsil eder. Kuddusî'ye göre insan yaratıklar içinde ayrı güzellik ve özellikte yaratılmıştır. Kendine ait özellikler barındıran insanın özünde bütün isimlerin bilgisi yer alır. Allah, insanı cemâl ve celâl sıfatlarıyla yaratıp maddî ve manevî olarak her şeyin efendisi kıldığı için insan, göklerde ve yerde olan tüm şeref, üstünlük ve izzeti üzerinde taşıyan farklı bir varlıktır. Ali Tenik, *Ahmed Kuddusî İbnü'l-Meraşî* (Kahramanmaraş: Öncü Basımevi, 2011), 244.

yapısı Cüneyd-i Bağdadî ekseninde seyreder. Bağdadî'ye göre tüm varlıkların iki yüzü vardır ve bu doğrultuda Bağdadî, insanların da iki yüzü olduğunu ifade eder.¹¹ Bu cihetten yola çıkan Mansûr da aynı fikri savunarak insana iki yüz atfeder; biri Rabbine bakan, diğeri de kendine bakan yüzüdür. Rabbine bakan yönü ile insan esas varlıktır, kendine bakan yönü ile ise âdem yani yokluktur. İnsanı iki cihetli bir kalbe benzeten Hallâc; bir cihetinin şehvanî, diğeri cihetinin ilahî olduğunu söyler. Şehvanî taraf insanın maddî yönünü, ilahî taraf ise ruhî yönünü yani esas varlığını gösterir.¹²

Özellikle *Tavasîn* adlı eserinde yer alan şiirlerinde içkinlik ve aşkınlık anlayışı üzerine yoğunlaşır. Allah'ın aşkınlığını ve O'nun insan kalbinde içkin oluşunu dile getiren Hallâc, insan-Yaratıcı arasında farklı bir bağ oluşturur. İçselleştirilmiş bir tevhid anlayışını savunan Hallâc, bu yolda insanların aşk ve muhabbetle kendi varlığını temizlemesi gerektiğini ifade eder. İnsana verdiği değeri Allah ile kurulması gereken muhabbete bağlar ve bu noktaya şu şekilde dikkat çeker: "Allah ile övünüp aldanma ama O'ndan ümidini de kesme. O'nun sevgisine aşırı bir biçimde dalma ama O'nu sevmenin tamamen dışında kalmaya da razı olma!"¹³ diyerek kul-yaratıcı arasındaki sonsuz muhabbetin sırrını ifade eder. Muhabbet ekseninde ele aldığı içkinlik ve aşkınlık kavramlarını Hallâc, Allah'ın tabiatının insanın tabiatını içermesi boyutunda ele alır.¹⁴ Ona göre Hakk ile mahlûk arasında aslî bir uzaklık, açık bir ayrılık yoktur. Çünkü vahdaniyet bütün varlığı kuşatmıştır. Benlik duygularından geçip, nefsini arındıran kişi nefsinin zahirî cephesinden sıyrılır. Bunu gerçek manada başaran insan hakiki varlığı ile baş başa kalır, bu hakiki varlık da Allah'tır. Bu vuslatta ayrılık ifade eden hiçbir kelimeye yer yoktur çünkü bu anda insanda mevcut olan şehvânî ve ilahî yönler birleşip tek şey olmuştur.¹⁵ Bu durumda hakiki varlık insanda zuhur etmiştir.

Bu anlayışta her ne kadar hulûl fikri var gibi görünse de esas itibarıyla Hallâc'ın düşüncesinde hulul anlayışı yoktur, aksine tevhid ve marifetin açık ve net bir şekilde ifade edilmesi söz konusudur. Cüneyd-i Bağdadî'nin tevhid nazariyesinde belirttiği insandaki birlik anlayışı Hallâc'da da söz konusudur. Kişinin kendi beşerî kimliğinden sıyrılıp, nefsini arındırarak oluşturduğu bu düşünce ve yaşantı kişiyi hakiki tevhide götürür, bu da Tevhidin zat-ı Hakk olduğunun göstergesidir. Hallâc bu tevhid anlayışının oluşması için insanda var olan benin zâhiren ve bâtinen ortadan kaldırılması gerektiğini dile getirir. Çünkü Hallâc'a göre bu ben kavramı âşık ile mâşuk arasındaki huzursuzluğa, uzaklığa sebebiyet verir.¹⁶ Hulûl anlayışından ziyade tevhidin insan ve yaratıcı arasındaki bağından kaynaklanan birlik akidesine gitmesini sağlayan bu düşüncede hedef kulun Rabbi ile olan arasındaki perdeleri kaldırma çabasıdır. Bu düşünceden hareketle Hallâc;

"Önüdeki perde kalktı mı ne mezhebin hükmü kalır ne dinin. Bütün şeriat hükümleri senle benden (sen-ben davasından) doğar. Çünkü bu hükümler, senin canına, tenine bağlıdır. Arada "ben" ile "sen" kalmayınca, Kâbe nedir, kilise nedir, havra nedir... Cüz'î âlemde geçip, küllî âleme varan

¹¹ Abdel-Kader, *The Life, Personality and Writings of Al-Junayd*, 81.

¹² Ethem Cebecioğlu, "Hallâc-ı Mansûr", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Temmuz 1988), 339; Mustafa Tatçı, *Niyâzî-i Kadîm, Hallâc-ı Mansûr Menâkıbnâmesi* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 192.

¹³ Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc, *Divanü'l-Hallâc*, nşr. Kâmil Mustafa eş-Şeybî (Bağdat, y.y., 1974), 53.

¹⁴ Annemarie Schimmel, *İslam'ın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kocabıyık, 2012), 85-95.

¹⁵ Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc *Kitâbü't-Tavasîn*, çev. Yaşar Nuri Öztürk (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1976), 39.

¹⁶ Ferhat Ağırman- Bilal Bekalp, "Hallâc-ı Mansûr'da Tanrı-Varlık ve Benlik Problemi", *Felsefe Dünyası* 55/1 (Temmuz 2012), 86.

kişi bu sırrı bilir. Burada hulûlün de imkânı yoktur, ittihâdın da çünkü birlikte ikilik düşüncesi sapıklıktır. Haktan başka varlık yoktur. İster O Hakk ister ben Hakk'ım de"¹⁷ der.

Bu ifadeler hulûlden arınmış bir tevhid anlayışı ile insan ve Yaratıcı ilişkisinin konumunu belirler. Bu düşünce sisteminde Yaratıcı-insan ilişkisine ışık tutan kavramlar; vahdet, vuslat, cem, fena tevhid, şuhûd gibi felsefî açılımları yüksek olan kavramlardır. Bu kavramlarla insan-Yaratıcı buluşmasının farklı metafizik boyutta ele alınıp açıklanmasını sağlar.¹⁸ Vücutü ve şuhûdî manada farklı düşünce sistemleri ile bilinen Hallâc-ı Mansur'un insan, kâinat ve yaratılışa dair çeşitli görüşleri kategorileştirilerek aktarılmaya çalışılacaktır.

1.1. "O, O'dur" Düşüncesi ve İnsan

İnsan kavramına hem ulvî hem de suflî manada açıklama getiren Hallâc, seyr-ü sülûkte kişinin geçirdiği merhalelere göre bir değerlendirme yaparken, Hz. Peygamber'in konumundan hareketle de merkez insan prototipini çizer. O'na göre insanın beşerî sıfatlarından arınarak ulaşacağı hakikatin kaynağı Hz. Peygamber'dir. Allah, Hz. Peygamber'i yaratılmışların en üstünü olarak yaratmıştır. Onu hiç kimseye muhtaç ve teslim etmemiştir. Hiçbir âlim onun ilmine ulaşamadığı gibi hiçbir hakîm de kavrayışına erişememiş, hiçbir edip de onun hitabeti gibi insanların aklına ve gönlüne hitap edememiştir. İnsanlar arasında özel ve üstün bir yere sahip olan Hz. Peygamber bu sebeple O'dur. Yani kısaca "O, O'dur". Hiçbir şeye ve varlığa benzetilemez. Yaratılışında, özünde ve varlığında sadece "O, O'dur". Çünkü O vuslatta evvel, nübüvvetinde ahir, hakikatte bâtın, marifette zâhirdir. Sırrı da Hakk katında oldukça derindir.¹⁹

Kemalin ideali olarak Peygamber üzerinden insana yüklediği manayı bizlere gösterirken tecrübî manada da farklı bir açıdan değerlendirilebilecek bir yaklaşım sunar. Ona göre seyr-ü sülûkte insanın geçtiği merhaleler, aştığı yollar, geçirdiği değişimler insanın kendi hakikatine ulaşmasını sağlar. Bu noktada kişinin yaşadığı değişik hâl tecrübeleri irfanî bilgi edinimine kaynaklık eder. İrfanî ve vecdî kazanımlarla insan o anda Allah'tan başka hiçbir şey görmez ve O'nun dışındaki hiçbir varlık ona bir mana ifade etmez. Gaybet ve huzur anında yaşadığı bu halde kişinin azalarında, vücudunda Allah'tan başka hiçbir şey kalmaz. Beşeriyetinden arınmış halde bulunan bu insanda şathiye²⁰ tarzı ifadeler zuhur edebilir. Hallâc gibi sûfîlerde yoğun bir şekilde görülen bu durum tamamıyla aşk ve muhabbet kaynaklı olup, kişinin Rabbi ile birliği yaşamasından kaynaklanır. Tam böyle bir anda Hallâc'ın sarf ettiği beyitler "O, O'dur" düşüncesinin açıklaması şeklinde de yorumlanabilir:

*"O seven ben, o sevilen de benim
Bir bedene girmiş iki ruhuz biz.
Beni seyredersin Ona baktıkça
Bende Onu görüyorsun açıkça."²¹*

¹⁷ Mahmud Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, cev. Abdülbaki Gölpinarlı (Ankara: MEB Yayınları, 1994), 39.

¹⁸ Rıza Bakış, *Aşğın Tevhidi Hallâc'a Göre Varlık ve Dinî Tecrübe* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 112.

¹⁹ Hallâc, *Tavâsîn*, 73.

²⁰ Şathiye: Hareket, kıpırdanma, köpürme. Şatahat türü konuşmaları ifade eder. Konuşmada ölçüyü kaçırmaktır. Aşırı tecelli ve feyz gelen velilerden şeriata uygun değilmiş gibi sarf edilen gayr-i ihtiyarî sözlerdir. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1995), 486.

²¹ Hallâc, *Tavâsîn*, 39.

Tevhid akidesinde Hallâc hakikî varlığı işaret ederken genelde Hakk kavramını kullanır ve onu şu şekilde tanımlar: “Her şeyin illeti olan fakat kendisinin illeti bulunmayan, her şeyi yaratan, kendisinin bir yaratana bulunmayan varlık.”²² Hallâc bu tanımıyla Hakk kavramını çok başka bir yerde konumlandırır. Çünkü ona göre Hakk hakikatin ötesindedir. Hakikat Hakk’tan başka bir şeydir.²³ Bu tanımıyla Hallâc, O’nun diğer tüm var olanlardan farklılığına dikkat çeker.²⁴ Hallâc, Hakk’ı tenzih ederken “Onu tenzih ederim, zâhir ve bâtında yerleşik değildir. O’nun kendinden başka benzeri yoktur”²⁵ ifadelerini kullanır. O, Hakk’ı tam anlamıyla vasfedecek bir şeyin olmadığını “O, ancak O’dur, O sadece kendisidir.”²⁶ sözleriyle ifade eder ve “O, O’dur” düşüncesini oluşturur. Burada kastettiği başka bir ifade de bu olabilir: “Hakk, Hakk’tır; Mahluk, mahluktur.”²⁷ Bu noktada Hakk’ı lâhûtiyet konumuna yerleştiren Hallâc aşkınlık yönünü vurgulamış, “Ene’l-Hakk” tabiri ile de Yaratıcı’nın içkin oluşunu ifade etmiştir.

Nebevî ve ilahî çizgide insan olgusunu ele alan Hallâc, insan potansiyelinin metafizik manada farkında olarak Hakk esmâsı ile Yaratıcı’yı ilâhîlik ve kutsallık yönüyle belirtmiş, Hz. Peygamber’in hakikatinde insanı özel bir yere yerleştirerek ona derunî bir mana yüklemiş, tasavvufî açıdan sekr ve fenâ halini yaşayan bir sâlikin beşerî sıfatlarından ayrılınca hakikî tevhidi teması sonucu “O, O’dur” tecrübesini tadabileceğini ifade ederek insanı özel bir yere konumlandırmıştır. Beşerîlik ve ilahîlik yönüne dikkat çekerken insanın benlik kavramına da yer veren Hallâc, şu beyitleri ile insanın hedefi olan, çabalayan, idrâki yüksek, Yaratıcısına ulaşma konusunda gayretli ve bilinçli bir varlık statüsüne yerleştirmiştir:

*Şayet ben kendimi idrak edemezsem, sana ulaşamam
Senin için her şeyimden vaz geçmeden, sende var olamam.*²⁸

Hallâc’ın tasavvurunda insanda aktif bir benlik yer alır. Bunun farkındalığında onu eğiterek insanda hakiki O’na ulaşma gayretinde olan bir şuur görülür. İzafî ve Mutlak benlik kavramlarının karşımıza çıktığı bu noktada Hallâc, izafî benliğin yok edilmeden, esas fenâ hali yaşanmadan Mutlak benliğe dönüşmeyeceğini vurgular. Aynı paralel çizgide olan Mevlânâ da bu düşünceyi destekler mahiyette izafî benlikten kurtulmadıkça yani mevt-i irâdî ile ölüp tam bir fenâ hali ile kişi yokluğu tatmadıkça ezeli benliğe ulaşamaz.²⁹

Üçlü bir aşama olarak yorumlanabilecek olan “O, O’dur” düşüncesi Yaratıcı’nın ilahî yönü ile tek ve özel olduğunu vurgularken, Hz. Peygamber’e yüklenen vasıflarla insanlığın yegâne örnekliğini kendisinde barındırması açısından rol model olarak görülmektedir. Hz. Peygamber O olarak tanımlanarak konumunun ve özelliklerinin insanlar nezdinde eşsiz olduğu belirtilmektedir. Ama Hallâc’ın düşünce sisteminde esas önemli olan nokta bunların idraki ve yaşanmasıdır. Onun için insanın kendi benliğinden sıyrılarak, seyr-ü sülûk ile tadabileceği bu durum Hallâc’ın esas

²² Kuşeyrî, *Risale*, 477.

²³ Hallâc, *Tavasîn*, 16

²⁴ Bakış, *Aşığın Tevhidi*, 61.

²⁵ Hallâc, *Tavasîn*, 74.

²⁶ Hallâc, *Tavasîn*, 61.

²⁷ Hallâc, *Tavasîn*, 78.

²⁸ Hallâc, *Divân*, 64.

²⁹ Pakize Aytaç, “Hallâc-ı Mansûr’un Düşünce Dünyasına Günümüz Açısından Bir Bakış”, *Hitit Üniversitesi I. Uluslararası Hacı Bektaşî Velî Sempozyumu*, ed. Osman Eğri vd. (Ankara: Sfn Yayıncılık, 2011), 1/207-208.

tevhid anlayışını oluşturmaktadır. Hz. Peygamber nezdinde amelî boyutunun, seyr-ü sülûk ile yaşantısal boyutunun, Hakk'ı temaşası ile de vahdeti hissedip, hakiki tevhid şuuruna erişilebileceğinin vurgusudur. Hakikî O'nun farkında olan insanın kendi mahiyetinin de farkında olarak "O, O'dur" düşüncesi ile konumlandığı suflî ve ulvî insan şemasını geliştirmesi insanın kâinattaki konumunu anlayabilmesi için önemlidir.

1.2. "Lâhût ile Nâsût" Anlayışı, İnsan ve Kâinat

Kâinatın özünü oluşturan insan maddî ve manevî unsurları barındıran, kendinde metafizik ve ulûhiyete dair manalar taşıyan bir varlıktır. Tasavvuf bu minvalden bakarak insanı, ulûhiyetle ubûdiyetin birleştiği tek varlık statüsüne oturtur. Yani insan, lâhût ve nâsûtun birleştiği yegâne varlıktır.³⁰ Tasavvufta lâhût ve nâsût kavramını kullanan ilk kişi ise Hallâc-ı Mansûr'dur. Onun ilahîlik ve beşerîlik kavramlarına getirdiği yaklaşım aşkınlık ve içkinlikle alakalıdır. Yaratıcı-insan ilişkisinde ikisini birbirinden ayırmadan birlikte dikkate alan ve önem veren Hallâc, insan suretine, varlık âleminin tümüyle yansıdığını söyleyerek, O'na ait tüm sıfatların insanda bulunduğunu ifade eder.³¹ Hallâc kendi ifadesinde lâhût ve nâsût kavramlarının iç içeliğini şu beyitleriyle ifade eder: "Yücelik O'na özgüdür. Kendi Nâsûtunda yani Âdem'de kendi parlak lâhûtunun sırrını açıkladı ve sonra O'nun mahlûkatı, yiyen ve içen birinin suretinde göründü."³² Bu ifade ile Hallâc, lâhût ve nâsût kavramlarıyla Hakk'ın halk ile halkın da Hakk ile kıyamından bahseder.

Hallâc'a göre Allah'a yani öze varış istihlak-ı nâsûtiyye³³ veya fena-i beşeriyye³⁴ ile gerçekleşir. Bu fâni vasıflar silinince ortaya gerçek ben çıkar yani lâhûtiyet³⁵ tecelli eder, sufilerin aynü'l-cem olarak ifade ettikleri³⁶ hal doğar. Bu durum insanın özünü gizleyen perdelerin kalkarak tüm kirlere arınmasını en iç benin yani sırrın ölümsüze yani sırrın sırrına kavuşmasıdır.³⁷ Bu durum Vahid'in vahdeniyeti tattırması şeklinde de yorumlanabilir.

Aşk, muhabbet ve riyazet odaklı bir anlayışa sahip olan Hallâc-ı Mansûr, bu içkinlik ve aşkınlık halinin sevgiden kaynaklı bir varoluş olduğuna değinir. Hakk'ın kulu ile olan iç içeliği Allah'ın insana şah damarından daha yakın olduğunu bildiren ayet-i kerimeye³⁸ dayanır. Fakat O, küllî ve sonsuz varlık olarak aşkındır. Buradan yola çıkarak Yaratıcı, insan ilişkilerinde bir yönünden içkin, diğer yönünden aşkındır³⁹ denilebilir.

Hallâc; lâhût ve nâsût kavramlarına ilişkin düşüncelerini dualarının cemedildiği eseri *Ahbâr*'da şu şekilde ifade eder:

"Allah'ım! Sen her yönden tecelli edersin; fakat tüm yönlerden arınmış olarak. Benim hakikatime ilişkin varlığın ve senin hakikatine ilişkin varlığın hürmetine beni bağışla. Benim, Sen'in

³⁰ Ömer Yılmaz, *Geçişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 300.

³¹ Bakış, *Aşığın Tevhidi*, 120.

³² Hallâc, *Divân*, 21.

³³ Istihlak-ı nâsûtiyye: Fâni beşeriliğin ortadan kaldırılması.

³⁴ Fena-i beşeriyye: Beşerî vasıfların yok edilmesi.

³⁵ Lâhutiyye: İlahîlik.

³⁶ Aynü'l-cem: Kulun Hakk'ın zâtında fâni olarak iki ayrı vücûd görmekten kurtulmasıdır.

³⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri* (İstanbul: Yeni Boyut, 1996), 131.

³⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Kâf 50/16.

³⁹ Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr*, 131.

hakikatine olan varlığını nâsûtiyet (insan gerçeği); Sen'in benim hakikatime ilişkin varlığını lâhûtiyet (ilahilik)tir. Benim nâsûtiyetim Sen'in lâhûtiyetinde yok olmuştur, ona karışmadan. Sen'in lâhûtiyetin de benim nâsûtiyetimi kuşatmıştır, onunla iç içe girmeden.”⁴⁰

İçkinlik ve aşkınlık ile ele aldığı bu kavramların kişinin Yaratıcı tasavvurunu oluşturması yönünde de etkisi söz konusudur. Onun için aktif bir kulluk ve dinî yaşantı anlayışı sunan Hallâc, insan tecrübesi ve dinî tecrübe ekseninde beşerilik ve ilâhîlik yönünü ele alır. İnsan hem beşerî vasıflarının farkında olmalı hem de oluşturduğu Tanrı ve din tasavvuruyla meydana gelen dinî tecrübe hali içsel bir yaşantı alanı oluşturmaktadır.

İnsan tecrübesi Yaratıcıyı tasavvur etmek, tanımak ve anlamak adına en kilit role sahiptir. Nitekim her sûfînin başlıca vurgu yaptığı ve dikkat çektiği nokta kişinin benliğinden arınması, Yaratıcı ile arasındaki perdeleri kaldırmasıdır. Hallâc'da “Benim nâsûtiyetim Senin lâhûtiyetinde yok olmuştur.”⁴¹ diyerek kendi tecrübesinden yola çıkarak bir Yaratıcı tasavvuru oluşturmuştur.⁴² Bu Yaratıcı tasavvuru kişiyi dinî tecrübe olgusuna götürerek anlamlı bir düşünce ve yaşantı sistemi inşa eder. Hem benliğini hem kâinatı hem de yaratılışı anlamlandırma adına bu tarz bir din tecrübesi önem arz eder. Hallâc'daki dinî tecrübe hali hem ilmî hem aklî hem amelî hem de aktivist bir pozisyonda yer alır. Hallâc'ın “Ene'l-Hakk” ifadesi bir halin yansıması ve dinî bir yaşantının tezahürü olduğu için dinî tecrübe olarak ele alınabilir. Kendine ait bir ifade dili, anlatımı ve anlayışı söz konusu olan bu tecrübe hali, mahrem olanın açığa çıkarılması şeklinde değerlendirilebilir.

Yaratıcının varlığını idrâk edebilme adına birçok deliller vardır, bunlardan biri de dinî tecrübe delilidir. Bu delil, Mutlak'ı bütün içkinliği ve aşkınlığı ile ele alır. Tasavvuf nezdinde dinî tecrübe sûfîlerin yaşadıkları hâllerle yakın ilgilidir. Yaşadıkları cezbe halinde meydana gelen tecrübeyi de ifade eder.⁴³ Dinî tecrübe kişinin kulluğunun farkında olarak Yaratıcısına nasıl yöneldiğini, düşünce ve amel boyutunda neler yansıttığını ele alan önemli bir göstergedir. Sûfîlerin bu dinî tecrübe halini daha zevk ve vecd boyutunda tatması bu düzleme bu açıdan bakmayı gerektirir. Nitekim Hallâc'ın sarf ettiği tecrübî ve düşünsel ifadeler bu şekilde değerlendirilebilir. Çünkü geçirilen her hâl ve yaşanan her tecrübe varoluşsal bir olgudur. Bu olgu ile insan kendi varoluş sınırlarının ötesine geçerek esas gerçek olan Mutlak'ın huzuruna gelir. Bu hal üzere olan kişi Yaratıcısını keşfeder, O'nu tecrübe eder ve O'nun kesin bir gerçekliğine tam manasıyla inanır. Böyle bir tecrübe anında bireyde varoluşsal bir dönüşüm gerçekleşir.⁴⁴ İçkinlik ve aşkınlık halini insan tam da böyle bir anda daha net idrak edebilir.

Değişim ve gelişimi kapsayan bu derinî tecrübe diğer tüm insanî tecrübelerden farklı özelliktedir ve özel bir konuma sahiptir çünkü sûfîlerin yaşadıkları dinî tecrübenin merkezi, şuurun mistik halleri içerisinde yer alır.⁴⁵ Hallâc'ın deneyimlediği bu dinî tecrübe boyutu epistemolojik algı boyutundan ziyade ontolojik bir yapıda arz eder. Varoluş ve bilgi edinimi konusunda insan-kâinat-yaratılış düzleminde kişiye derin bir açılım ve açıklama sunar. Bu durum kişinin Yaratıcı ve

⁴⁰ Hallâc, *Ahbâru'l-Hallâc*, nşr. Louis Massignon, (Paris: y.y., 1957), 8.

⁴¹ Hallâc, *Divân*, 112.

⁴² Bakış, *Aşığın Tevhidi*, 120.

⁴³ Rıza Bakış, “Dinî Tecrübe Bağlamında Hallâc'ın *Ene'l-Hakk* İfadesinin Tahlili”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Aralık 2011), 67.

⁴⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 124.

⁴⁵ W. James. “Mysticism” *Reading in The Philosophy of Religion*, ed. Baruch. A. Brody (New Jersey, y.y., 1974), 476-477.

yaratılanlar arasında vahdet ilkesinin zuhuruna neşet ettiği gibi insan benliğinde de vahdaniyetin tadılması, kesrette vahdetin, vahdette kesretin görülmesi şeklinde açığa çıkar. Nitekim bu noktada Hallâc; sâlikin Yaratıcı ile bir olma düzeyine çıktığında maşuk anlamında “O” olduğunu söyler bunu “Rabbimi kalb gözüyle gördüm, dedim kimsin, dedi Sen'im ben.”⁴⁶ şeklinde ifade ederek kendi varlığı ile O'nun varlığı arasında bir ayrımın kalmadığını savunur.⁴⁷

Tevhid düzleminde ele aldığımız lâhût ve nâsût kavramları içkinlik ve aşkınlık ile ifade edildiği gibi, kulun acziyeti ve Yaratıcı'nın kudreti şeklinde de ele alınabilir. Beşerî aczini bilen kulun kendine verilen Rahmanî yönü açığa çıkarmak için belirli aşamalardan geçmesi gerekir. İnsanî ve dinî tecrübe algısı doğrultusunda bir Yaratıcı tasavvuru ile düşüncesini, amelini ve davranışlarını yenileyebilmelidir. Buradan yola çıkarak Yaratıcının ilahî yönünü, kendi beşerî vasıflarının engellediği durumların farkında olarak Yaratıcı-insan bağını sağlamlaştırarak, vahdaniyetin yaşanılmasını sağlamak önemlidir. Nitekim diğer sûfîler gibi Hallâc da vecd ve istiğrak halinin bir yaşantısal tecrübe konusu olduğunu göstermiş, içkinlik ve aşkınlık üzerine inşa ettiği lâhût ve nâsût kavramlarını ilahî olanla bir olma anlayışı üzerinde ele almış, insanın gizli bir hazine oluşunu daha keskin ve batınî ifadelerle aktarmıştır.

Kâinat ekseninde ele aldığımızda ise karşımıza “vahdet” ilkesi çıkararak bu anlayışı tek noktada toplamaktadır. “O, O'dur” düşüncesindeki Hakiki O'yu deneyimlemenin bu yoldan geçtiğini vurgulayan Hallâc, düşünce sisteminde insanın yaratılış ve varoluşsal konumuna vurgu yapar. Bu fikir, anlayış ve yaşantı ile kişi kâinatın neden ve kim için yaratıldığı sorularına bir cevap bulabilir, hakikati tadabilir.

1.3. “Hakikat-i Muhammediyye” ve Yaratılış

Tasavvuf erbabınca geliştirilen, ilk defa Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) tarafından ifade edilen Hakikat-i Muhammediyye kavramı; âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesidir. Bütün varlıkların bu hakikatten ve onun için yaratıldığını savunan bu görüşe göre Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa O var olmuştur. Hz. Peygamber'in cismanî varlığından öte, zaman ve mekânla sınırlı olmayan bir varlığının daha mevcut olduğu görüşü bu kavramın temelini oluşturur.⁴⁸ Tüsterî, Allah'ın ilk defa Hz. Peygamber'i kendi nurundan yarattığını söylemiş, kavramdan bizatihi bahsetmemiş sadece bunun bir yaratma sebebi olduğunu öne sürmüştür.⁴⁹ Bu düşünce sisteminin ilk defa Tüsterî tarafından ifade edilmesi, sonrasında talebesi Hallâc-ı Mansûr tarafından kullanılmasını ve ilerleyen süreçlerde sûfîler nezdinde ele alınmasını sağlamıştır.⁵⁰

Nübüvvet nurunun kaynağı olan Hz. Peygamber'in, nurların bile aydınlığı olduğunu ifade eden Hallâc, onu tüm varlıkların, yaratılmış ve yaratılmamışların en üstünde görür. Çünkü Mutlak nurun zuhuru Hz. Muhammed'e indirilmiştir.⁵¹ Bundan mütevellit O'nun himmeti bütün

⁴⁶ Hallâc, *Divân*, 45.

⁴⁷ Turan Koç, *Din Dili* (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1995), 37.

⁴⁸ Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 15/179-180.

⁴⁹ Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsterî, *Tefsirü't-Tüsterî*, thk. Muhammed Basil Uyun Sud (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 15.; Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsirü't-Tüsterî*, 62.

⁵⁰ Hakikat-i Muhammediyye: Hz. Peygamber'in zamana ve mekâna nispeti olmayan hakikatini ifade eder.

⁵¹ Hallâc, *Tavasîn*, 101.

himmelerin önündedir, O bütün ümmetlerden önce yaratılmıştır. İlahî ahlak Hz. Peygamber ile kemale ulaşmıştır. Bu kemalatın açığa çıkması için tekâmül evresi gerekir.⁵² Bu durumu ancak marifet ehli kişilerin anlayabileceğini ifade eden Hallâc, derindeki mananın kavrandığı takdirde Hakk Hakk'tır, mahluk mahluktur anlayışına vakıf olunacağını ifade etmiştir.⁵³ Aynı zamanda Hakikat-i Muhammediye kavramının oluşmasına da zemin hazırlayan Hallâc'ın bu konudaki fikirleri ise bizzat şu şekildedir:

“Peygamberlik nuru yalnız O'nun nurundan çıkmıştır. Vücudu yokluktan, adı Kalem'den önce idi. Kainatlardan, varlıklardan önce bilinmekteydi. O hep var olacaktır. Gözler yalnız onun işaretleriyle görür. Bütün ilimler onun denizinden bir damla, bütün hikmetler onun ırmağından bir avuç. Ve zamanlar onun zamanından bir saat.”⁵⁴

“O, O'dur” düşüncesine de götüren bu ifade hem kâinatın yaratılış maksat ve oluşumunu hem de Hakikat-i Muhammediye düşüncesinin temelini oluşturmaktadır.

Hakikat-i Muhammediye kavramını aynı zamanda seyr-ü sülûk'deki mertebelerdeki ilerleyişin bir sonucu olarak gören Hallâc-ı Mansûr, sülûk aşamasında kimi sâlikin Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya kadar İslam peygamberlerinin makamları arasında yükseldiğini ve bu mertebelerin birinde kaldığını ifade eder. Ama ona göre esas kâmil insan Hz. Peygamber'de fani olmuş kişidir. Hakikat-i Muhammediye ile birleşen kişinin insan-ı kâmil olacağını ve direk Allah tarafından mürşitlik ile müritlerine yol göstereceğini belirtir.⁵⁵ Tasavvufun bel kemiğini oluşturan kavramları insan-ı kâmil, Hakikat-ı Muhammediye, mürşit ve mürit, lâhût-nâsût kavramları ile açıklayan Hallâc'ın insana bakışı tevhid akidesi üzerine kurulur.

Bu tevhid akidesini açıklayacak olduğumuzda Küll-zerre ilişkisi dikkatimizi çeker. Aslında zerre yoktur, Küll vardır. Zerre kelimesi, Küll'ü anlatım sadedinde ifade edilmiştir. Hallâc'ın düşüncesinin temeli zerre'de Küll'ü müşahâde etmektir. Varlık felsefesinin düşüncesini oluşturan bu düşünce biçimi kâinatın nasıl yaratıldığını, varoluşun neden başladığını anlamak adına önemlidir. Çünkü bu kâinatta her damlanın her katrenin içinde bir umman vardır, her zerresinde umman olan varlık, ilâhî Varlık'tır. Yaratılan her şey kıymetlidir ve kendine ait bir öze, özelliğe sahiptir. Kâinatta var olan her şey bir esmâ'nın zuhuru, bir vahy belirtisidir. Bunun için Hallâc, Hakk kendisinde çokluk olan bir vahy anlayışına sahiptir. Ona göre ilâhî vahdet bütün varlıkları içine almıştır bunun için Yaratıcı ile yarattıkları arasında esaslı hiçbir fark veya ayrılık yoktur.⁵⁶ Kesrette vahdeti, zerrede Küll'ü görebilmek hakikati ve yaratılışın mahiyetini anlama adına elzemdir.

İnsan, kâinat ve yaratılışta esas olan birliktir, varlığın birliğidir. Çokluk sadece bir görüştür, var olan esas “Bir” dir. Kâinat bu Bir'in değişik biçim ve nitelikte yansımalarıdır. Bu “Bir” de Yaratıcıdır. İnsan ve kâinat bu Bir'in dışında değil içindedir, onunla özdeştir. Hallâc için tek bir varlığın varoluşu aşk ve ilâhî güç sayesinde. Ona göre aşk; kudret sıfatının zuhurudur. Yaratılışın

⁵² Hallâc, *Tavasîn*, 69.

⁵³ Hallâc, *Tavasîn*, 147.

⁵⁴ Hallâc *Tavasîn*, 112.

⁵⁵ Annemarie Schimmel, *İslam'ın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kocabıyık, 2012), 252.

⁵⁶ Doğan Gündüz, *Hallâc-ı Mansûr* (Ankara: Göl Yayınları, 1991), 33.

mahiyetini anlayabilmek ona göre varlığın hakikatini anlamaktan geçer. Küll ve Bir olanı fark edebilmek ise Hallâc'a göre aşk, tefekkür, riyazet ve fena hali ile mümkündür.⁵⁷

Muhammedî hakikatin sebebini bilmek; yaratılışı kavramak, insanı konumlandırmak ve kâinatta vahdeti anlayabilmek adına önem arz eder. Bu doğrultuda Hallâc'ın düşüncesinin açılımını hem aklî delillerle hem de ilhamî ve keşfî yöntemlerle karşılaştırmalı olarak ele almak çalışmanın mahiyetini anlamak, tevhid analizini felsefî ve tasavvufî açıdan yapmak konuyu daha bütüncül kılacaktır.

2. Hallâc-ı Mansûr'un Tevhid Anlayışının Felsefî Analizi

Hallâc-ı Mansûr, tasavvuf yaşantısına ve ilmüne vakıf olup, düşünce sistemini inşa ederken yaşamış ve yaşamakta olan tüm mezhepleri, tüm düşünce ekollerini harmanlayarak Hallâcî sentez oluşturmuştur. Bu düşüncede sûfî içe bakışı esas almıştır. Sûfî ve zihnî içe bakışı kullanarak yol alan Hallâc, Kur'an dilini ve vahyin üslubunu kullanmıştır. Düşünce sistemi, ufku, gönül ve yaşantısı tamamıyla Kur'anî ve Muhammedî'dir.⁵⁸ İnsan, kâinat ve yaratılış kavramları Hallâcî sentez ekseninde kategorize edildiğinde nazariyeler, kavramlar ve varlık mertebelerinin içeriğini oluşturan temel unsurlar dikkatimizi çeker. Kavramlar bazında tasavvuf felsefesinin temellerini atan Hallâc, sûfî bakış açısıyla felsefe dünyasından ayrılırken, düşünce sistemini temellendirdiği noktalarda paralel ve benzer açılımlarla felsefî noktada mukayese edilebilir. Bu amaçla İslam felsefesinin öncülerinden Farâbî (ö. 339/950), İbn-i Sînâ (ö. 428/1037) ve İbn Rüşd (ö. 595/1198)'ün görüşleri ile tasavvuf felsefesi öncülerinden Hallâc-ı Mansûr'un insan, kâinat ve yaratılış ekseninde fikirleri analiz edilecektir.

Hallâc'ın tevhid düşüncesini anlamak için insan, kâinat ve yaratılış boyutlarını bütüncül bir yaklaşımla ele almak gerekir. Kulun hem beşerî hem de ulvî yapısına dikkat çeken Hallâc, "O, O'dur" düşüncesinde hem ilahî hem de nebevî farkındalık bilincini oluştururken, mahlûkun da mahlûk olma bilinci ile kendi konumunun idrakini vurgular. Bu durum kulun kendini tanıması, Yaratıcısını keşfetmesi, kâinat ve yaratılış gerçeğine ulaşması için önemli bir noktadır. Aynı zamanda Hallâc insanın hem sınırlılıklarından hem de riyazet ile kendini geliştirmesinden bahsederek ulvî bir dereceye yükseleceğini ifade eder. Hakikatin ötesindeki Hakk kavramına deneyimle ulaşılacağına vurgu yaparak sorumlu ve gayret ehli bir insan figürü oluşturur. İslam filozoflarından İbn Sînâ'da buna benzer bir açılım söz konusudur. Ona göre insan sorumlu bir varlıktır. Onun hem kendine hem de dış dünyaya karşı sorumlulukları bulunur. En önemli sorumluluğunu insanın kendisini ilim ile donatması olarak gören İbn Sînâ, ilim ile insanın varoluşunun tamamlanacağını ifade eder. Ona göre kişi yetenekleri nispetinde değerlerini ve tutumlarını tanzim ederek Rabbine, kendine ve diğer insanlara karşı sorumluluğunu yerine getirmelidir. İbn Sînâ'ya göre bireyin dengede olabilecek bir yapıda olması kendi iradesindedir.⁵⁹

Hallâc'da kulun kendi iradesini kullanması gerektiği bilinciyle insanın içindeki öze hem ilim hem amel hem düşünce bazında yatırım yapması gerektiğini söyler. Kul bu iradesi ile sorumluluklarını hâkim olduğu ilmi ölçüsünde hayata geçirmeli, beşerî vasıflarından sıyrılarak ezelf

⁵⁷ Hallâc, *Tavâsîn*, 71, 275.

⁵⁸ Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr*, 130.

⁵⁹ Deniz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*, 146-147.

benliğine fenâ haliyle ulaşabilmelidir.⁶⁰ Benlik kavramı üzerinde duran Hallâc, kişinin kendi öz benliğini keşfetmesi gerektiğini ve bu sayede Hakk'a vuslata erileceğini belirtir. Aynı doğrultuda İbn Sînâ da insanı tanımlarken ben kavramını kullanır. İnsanın kendini anlaması için gerçek varlığı olan ben kavramını çözmesi gerekir. Bu benden kastettiği de insanın zorunlu olarak bildiği kendisinde daim var olan nefsidir.⁶¹ İnsanın öz benini tanıyarak hakikate ulaşacağını ifade eden İbn Sînâ, bu noktada insanın kendi donanım ve hüviyetlerinin farkında olması gerektiğini vurgular. İbn Sînâ insanın esas varlığının doğrudan doğruya bizzat kendisi olduğunu söyleyerek kişinin kendine ve özüne dönüp, düşünerek mahiyetini kavraması noktasına dikkat çeker.⁶² Bu düşünce anlayışıyla genelde sûfî düşüncesiyle özelde Hallâcî sentez olgusuyla örtüşmektedir.

Endülüslü İslam filozofu olan İbn Rüşd de fizik ve metafizik unsurlar arasında gördüğü insanı akıl ve irade fonksiyonu bulunmasından dolayı varlıklar arasında farklı bir pozisyona yerleştirir. Ona göre insan akıl ve irade öncülüğünde bilgi edinimi ve fiiliyata dökme konusunda diğer varlıklardan ayrılır. Akıl tasnifiyle⁶³ varlık ve yaratılışı açıklayan İbn Rüşd, insan, kâinat ve yaratılış olgularını bu farklı kategorilerdeki akıl türleri ve fonksiyonlarıyla ele alır. Ona göre ilk akıl sebepsiz var olurken diğer akıllar sebeplerle yaratılmıştır ve fiiliyat bu noktada oluşmuştur. Aşkınlık ve içkinlik kavramlarıyla yaratılışı ele alarak metafizik düzlemde kâinat ve insanın var oluşunun farklılıklarına akıl çerçevesinde yaklaşır. Bir diğer taraftan İbn Rüşd insanda var olan ilahî öz ile evrendeki gerçekliğini kavranabileceğini ifade eder⁶⁴ ama insan tam manasıyla kendi iradesi ile Yaratanın iradesini kavrayamaz çünkü ona göre insan iradesinin bir hareket mahali bulunurken Yaratıcı hareketten münezzehtir. Yaratma, Yaratıcının bilgisi neticesinde meydana gelir. O her şeyi bilir, aynı, zıt, ters tüm bilgiler onun hükmündedir. Bu noktada olacak ve olmayacak her şeyi bilen Yaratıcının iradesini insan tam olarak bilemez.⁶⁵

İbn Rüşd ile benzer bir fikre sahip olan Hallâc lâhût ve nâsût kavramlarıyla fizik metafizik dengesini açıklamaya çalışır. Aynı zamanda aktif bir benlik algısına sahip olunması gerektiği üzerinde durarak hür, bağımsız, ama kulluk bilinci yüksek bir insan şeması oluşturur ve bu noktada insanı iradî yapıyı önceleyen konumu ile Fârâbî⁶⁶ ile benzer bir biçimde ele alır. İlim noktasında kişinin kendini geliştirip Yaratıcısını tanımak adına kendini bilmesi, özünü keşfetmesi üzerine durarak İbn Sînâ düşüncesinde bir yol izler fakat esas itibarıyla insana yüklenen pozisyonda fenâ haliyle kişinin beşeriyetten sıyrılarak Yaratıcısına ulaşma ve müşahade anını yaşama noktasında ayrılıklara düşer. Bu noktada özellikle tecrübî bilgi işin içine girdiğinden felsefenin kullandığı akıl paradoksuyla açıklanabilir bir durum olamaz. Bunun için temel manada insana yüklenen mana,

⁶⁰ Ağırman ve Bekalp, "Hallâc-ı Mansûr'da Tanrı-Varlık ve Benlik Problemi", 93.

⁶¹ Kaya, *İslam Filozoflarının Felsefe Metinleri*, 298.

⁶² İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifa, Metafizik*, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 37; Hüseyin Atay, *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1983), 110.

⁶³ İbn Rüşd'ün sisteminde heyülânî akıl: insan aklı, faâl akıl, diğer akıllar ve ilk Akıl olmak üzere dört akıl çeşidi bulunur. İbn Rüşd'e göre insan kendi aklının üzerindeki akılları net kavrayamaz. İlk Akıl ise diğer tüm akıllardan bağımsız ve ayırdır. O hiçbir şeye muhtaç değildir, kendi başına vardır. Hiyerarşik sırada üstte bulunan her akıl altta bulunanlardan üst ve aşkındır. İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı Tehafüt et-Tehafüt*, çev. Kemal Işık ve Mehmet Dağ (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1997), 1/450.

⁶⁴ Atilla Arkan, "Kindî ve İbn Rüşd'de İnsan Tasavvuru", *İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (Temmuz 2014), 32-33.

⁶⁵ İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, 1/164-165; Atay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre Yaratma*, 207.

⁶⁶ Gürbüz Deniz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri* (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010), 20-21.

özellikler, sınırlılıklar ve sorumluluklar aynı olsa da yaşantısal ve deneyimsel alanda Hallâc-ı Mansûr diğer filozoflardan ayrılan bir pozisyonda yer alır.

Hallâc-ı Mansûr yaratılışı Hakikat-i Muhammediyye kavramıyla açıklar. Ona göre Allah kâinatı yaratmak istediğinde ilk Hakikât-i Muhammediyye yaratmış, ona hakikati yüklemiş sonrasında yaratma ve varoluş başlamıştır. Nur-i Muhammediyye diye de ifade edilen bu kavram âlemin nurdan yaratıldığını Mutlak nurun zuhurunun Hz. Muhammed'e verildiğini savunan bir düşünce biçimidir. Hallâc'ın tevhid akidesinin temelini oluşturan bu düşünce aynı zamanda tasavvufî eğitimde (seyr-ü sülûk) geçirilen merhaleleri, ulaşılmak istenen hedefi gösteren bir durumdur. İnsanın konumundan yola çıkarak yaratılışın ele alınması ise Fârâbî'ye göre varlık mahiyetinin sırrında gizlidir. Burada önemli olan Vâcibü'l-Vücûd olan Yaratıcı tek ve bir olduğundan, kâinattaki çeşitliliğin "birden bir çıkar"⁶⁷ ilkesine göre açıklanamayacağından kaynaklanır. O, ilk aklın yaratıldığını ve bu ilk akıldan da diğer akılların yaratılarak varoluşun meydana geldiğini söyler. Bu akıllar birbirinin nedeni olduğu gibi, yaratılışın konusu itibarıyla de sonuç hüviyetine sahiptir.⁶⁸ Yaratıcı kendi zâtını bildiğinden ve yaratılış gayesinin kaynağı O olduğundan eşya O'ndan zuhur etmiştir. İlk yaratılanın sebebi muhakkak O'dur.⁶⁹ Sudur nazariyesi ile insan, kâinat ve yaratılış kavramlarına açıklık getiren Fârâbî, insan merkezli bir anlayıştan ziyade Yaratıcı merkezli bir olguyla konuyu ele alır.

İbn Sînâ oluş ve yaratılış konusunda Fârâbî'nin çizgisinden giderek sudur nazariyesi ve akıllar hiyerarşisini aynen benimser. Sebeplilik doktrini ve sudur nazariyesi ekseninde her şeyin tepesinde, gerçek ve en yüksek iyilik olan Vâcibü'l-Vücûd vardır. O'nun zatından başka hiçbir varlık yoktur. O'ndan sudur eden bu âlem güç ve bağımlılıkları olmayan saf akıllardır. Başlangıçları O olan bu varlıkların âlemde var olmalarının sebebi de O'dur. Çünkü O, var oluşunun sebebi olmayan yaratılmış olan tüm varlıkların sebebi olan Varlık'tır.⁷⁰ Bunun için İbn Sînâ'ya göre yaratılış bir rastlantı sonucu oluşmamıştır, aksine büyük bir plan, tedbir içerisinde meydana gelmiştir.⁷¹

Yaratılışın mahiyetine daha farklı bir açıdan bakan İbn Rüşd, âlemdaki bütün varlıkların yaratılmış olduklarının apaçık olması ve her yaratılanın bir yaratıcısının olması gerektiğinden hareketle tüm bunların bir yaratıcıya ihtiyacı olduğunu şu şekilde ifade eder: "Bütün varlıklar yaratılmıştır ve bu durum kendiliğinden bilinmektedir. O halde yaratılarak var olan her şey var olmak için bir yaratıcıya muhtaçtır. O yaratıcı da Allah'tır".⁷² Ona göre âlemdaki bütün varlıklar, insanın var oluş gayesine hizmet edecek şekilde düzenlenmiştir. Bu durum tesadüfî değildir, kasıtlı ve irade sahibi bir fail tarafından gerçekleşmiştir.⁷³ Fârâbî ve İbn Sînâ'nın savunduğu sudur

⁶⁷ Fârâbî, *el-Medinetü'l fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: MEB Yayınları, 2001), 33-35.

⁶⁸ Hüseyin Atay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 165-180.

⁶⁹ Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarının Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 119.

⁷⁰ Hayrani Altıntaş, *İbn Sînâ Metafiziki* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 119.; Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Tarihi İslam Düşüncesinin Tarihsel Seyri* (Ankara: Elis Yayınları, 2018), 121.

⁷¹ Kaya, *İslam Filozoflarının Felsefe Metinleri*, 299

⁷² Tuncay Akgün, "İbn Rüşd'de Yaratma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2010), 130.

⁷³ Vural, *İslam Felsefesi Tarihi*, 253.

nazariyesini kabul etmeyen İbn Rüşd yaratılış kavramını ihtirâ⁷⁴ ve inayet⁷⁵ kavramlarıyla açıklayarak, bizzat Kur'an'dan deliller sunar ve sürekli yaratma doktrininin savunur.⁷⁶

Hallâc'ın düşünce sistemi ve ifadeleri yaratılış konusunda Fârâbî ve İbn Sînâ ile örtüşmez ama İbn Rüşd'ün aşkınlık ve içkinlik, yaratılmanın sürekliliği konusunda benzerlik içerir. Nitekim Hallâc da hem insanın mahiyetinde hem de yaratılışta lâhût ve nâsût kavramlarına yer vererek bunları kul-Yaratıcı boyutundan ele alır ve iç içelik, aşkınlık boyutuyla açıklar. Hatta tevhid ilkesini insanın Rabbi ile bir olma, beşeriyetinden tamamen sıyrılma ve ulvîlik yönünü aktifleştirme şeklinde ifade ederek tüm saydığımız filozoflardan farklı bir yerde durur.

Farâbî'nin ve İbn Sînâ'nın yaratılışa dair düşünce sisteminden çok daha farklı bir şekilde yaratılışın başlangıcını açıklayan Hallâc hem insana yüklediği sorumluluklarla hem de Hakikat-i Muhammediyye kavramıyla sebep sonuç bağlantısını oluşturur. "O, O'dur" düşüncesi ile ilahî ve nebevî konumun yüceliğine değinen sûfî, Yaratıcının yaratıcı hükmünde olmasına, mahlûkunda mahlûk olarak vazifelerini yerine getirmesine dikkat çeker ve tek bir gaye için kâinatın var olduğunu söyler. Bu gayenin tam manasıyla anlaşılabilmesi adına lâhût ve nâsût kavramlarını kullanan Hallâc, sudur nazariyesinden çok daha farklı açılımlarda bulunur. Lâhût ve nâsût kavramlarıyla insan-Yaratıcı ilişkisinde içkinlik ve aşkınlık konumuna değinen Hallâc, zâtı ile aşkın, sıfatları ile içkin bir Yaratıcı modeli sunar ve kulun Yaratıcı tasavvuru ve dinî tecrübe hali ile bu ilişkisinin çeşit ve boyutunu düzenleyebileceğinin vurgusunu yapar. İbn Rüşd'ün âlemdeki bütün varlıkların insanın var oluş gayesine hizmet için yaratılma düşüncesi Hallâc'ın düşünce yapısıyla uyuşmakta, sürekli yaratma doktrini ile de sûfîlerin sahip olduğu yaratmanın her an devam ettiği görüşü paralellik arz etmektedir. Aktif bir kul tasavvuru olan Hallâc'ın hem yaratıcı hem de insan merkezli anlayışı onun tasavvuf felsefesinin en etkin rolünü gösterir.

Hallâc-ı Mansûr'un ele aldığımız düşünce sisteminden hareketle Farâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd odaklı felsefî açılım insan, kâinat ve yaratılış konularına filozof ve sûfî bakışını göstermesi adına önem arz eder. İnsanın konumu mahiyetinde benzer fikirler olsa da sebep-sonuç ilişkisi bakımından farklılıklar bulunur. Kâinat ve yaratılışın başlangıcı ve devamı hüviyetindeki fikirlere istinaden Hallâc'ın aşkınlık-içkinlik anlayışından başka felsefî düşünce ile tam uyuşan bir fikri yapısı görünmez. Hem kullandıkları yöntem ve teknikler hem de ileri sürdükleri görüşler bakımından ayrı yerlerde bulunan İslam felsefesi öncüleri, tasavvuf felsefesinden ayrılır. Tasavvuf felsefesinin temelini atan Hallâc, sûfî düşünce sisteminin felsefî boyutta ele alınması gerektiğini gösterirken, geliştirdiği kavram ve düşünce sistemleriyle de alana geniş bir bilgi bırakmıştır.

⁷⁴ İhtirâ: örneği ve benzeri daha önce görülmemiş bir şey icat etme anlamında bir kelâm terimidir. Bu kavram hem Tanrı'nın varlığını kanıtlamak hem de eşi benzeri görülmeyen nesne yaratmak için kullanılan delillerdendir. "İhtirâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).

⁷⁵ İneyet: Lütuf, ihsân, iyilik etmek manalarına gelir. Cenab-ı Hakk'ın kulunu korurken ona yardım etmesi, destek olması, onu koruması, kayırması ve kollaması olarak ifade edilir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 266.

⁷⁶ Sürekli yaratma doktrini özellikle âlemin kâdim ve hâdisliği konusunda âlemin Allah'ın yaratma fiilinin eseri olması bakımından sürekli olmasını ifade eder. Bu süreklilik doktrini İbn Rüşd'ü sudûrculardan, kelamcılardan, deistlerden, panteistlerden ayırır. İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, 1/3.; Vural, *İslam Felsefesi Tarihi*, 254.

Sonuç

Genelde Aşk şehidi, “Ene’l Hakk” tabiriyle tanınan, düşünce analizleri sınırlı ölçüde ele alınıp değerlendirilen Hallâc-ı Mansûr, tevhid ekseninde değerlendirilerek öncü filozofların düşünce sistemleriyle karşılaştırılmalı olarak ele alınmıştır. Tasavvuf tarihinde insan ve yaratılış konusuna metafizik bağlamda yer veren ilk sûfîlerden olan Hallâc, farklı düşünce sistemi, tecrubî boyutu ve pratikliği ile farklı bir konumda yer alır. Özellikle “O, O’dur” düşüncesi ile insan, insanın konumu, insan-Yaratıcı ilişkisi incelenmiş, lâhût, nâsût kavramlarıyla insanın süflilik ve ulvîlik yönü anlatılmış, kâinatın yaratılış sebebi üzerinde durulmuştur. Hakikat-i Muhammediyye olgusuyla da yaratılışın esas mahiyeti ve zuhuru konularına yer verilerek Hallâcî düşünce sistemi aktarılmıştır.

Genel çerçevede baktığımızda Mutlak Varlık; Vacibü’l Vücûd, Hakk, Allah, Yaratıcı kavramları insanı, kâinatı yaratan kutsal, ilahî bir güç, kudret sahibi olarak tanımlanabilir. Ele aldığımız filozoflar ve Hallâc-ı Mansûr ekseninde de bu değişmez bir noktadır fakat ayrılan noktayı âlemin yaratılışı, insanı ne konumda ele aldıkları ve insan-Yaratıcı ilişkisi oluşturur. Felsefî açımda temel çıkış nokta akıl ve aklî faaliyetler olurken, tasavvufî noktada temel nokta insanın beşeriyetinden arınması, ilahilik yönünün keşfi, kâinatın zuhurunun bilinmeyi isteyen yüce Yaratıcı’nın istemesi, dilemesi ve iradesiyle oluşmasıdır. Hakikat-i Muhammedî felsefesinin temellerini atan Hallâc bu noktada Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd’den tamamıyla ayrılır. Sudur nazariyesi, akıllar tasnifi ekseninde yaratılışı açıklayan filozofların aksine yaratılışı çok farklı bir yere yerleştirmiştir. Ancak Hallâc, İbn Rüşd’ün birebir tam örtüşmese de yaratılışın sürekliliği, insanın ilahî yönünün bulunması konusunda paralel bir düşünceye sahiptir. İlim edinimi, öz benin keşfi, ahlakî sorumluluk, benlik, ego, aktif insan özelinde insana dair yaklaşımlar Hallâc ve diğer filozoflar nezdinde benzerlik arz etse de insanın kemalî ve ilahilik yönünün açığa çıkması noktasında ayrışmaktadırlar. İnsan-yaratıcı ilişkisinde içkinlik ve aşkınlık üzerinde duran Hallâc’ın bu fikri İbn Rüşd’ün yaratılışı açıklarken kullandığı kavramlar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda benzer kavram, anlatımlar, düşünce sistemi bulunsa dahi kullanılan yöntem ve tekniklerin farklılıkları, çıkarımlar ve değerlendirmeler konunun geniş kapsamlı tahlilini gerektirir.

Bu çalışma tasavvuf felsefesi genelinde Hallâc-ı Mansûr özelinde ele alınarak Hallâc’ın tevhid düşüncesinin temelini insanın konumu, yaratılışın mahiyeti, kâinatın var oluşu ve tüm bunların ötesinde Mutlak Varlık’a yaraşır bir kul olabilmek adına insanın kendi konumunu, potansiyelini fark ederek lâhût ve nâsût yönlerini keşfetmesi oluşturmaktadır. “O, O’dur” düşüncesi ve Hakikat-i Muhammediyye nazariyeleriyle ilahî irade ile nebevî konum ve örneklikleriyle insan, kâinat ve yaratılış şemasını belli bir ölçü ve nizamda ele alan Hallâc, görünenin ötesinde metafizik boyutuyla derin açılımlar yaparak alana hem tartışmaya hem de araştırılmaya açık bir ürün koymuştur.

Kaynakça

- Abdel-Kader, Ali Hassan. *The Life, Personality and Writings of Al-Junayd*. London: Luzac & Company, 1962.
- Ağırman, Ferhat ve Bekalp, Bilal. "Hallâc-ı Mansûr'da Tanrı-Varlık ve Benlik Problemi". *Felsefe Dünyası* 55/1 (Temmuz 2012), 83-98.
- Altıntaş, Hayrani. *İbn Sînâ Metafizigi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Akgün, Tuncay. "İbn Rüşd'e Göre Yaratma". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 10 / 2 (Haziran 2010), 76-114.
- Aksoy, Zehra Betül. *Cüneyd-i Bağdâdî'de İnsanın Kemali*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Arabî, Muhyiddün İbnü'l. *Füsûsü'l-hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabcacı, 2016.h
- Arabî, Muhyiddün İbnü'l. *Fütuhat-ı Mekkiyye 1*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- Arkan, Atilla. "Kindî ve İbn Rüşd'de İnsan Tasavvuru". *İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (Temmuz 2014), 27-54.
- Aruç, Numan Yusuf. *İbn Rüşd'ün Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Atay, Hüseyin. *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre Yaratma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Atay, Hüseyin. *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi*. Ankara: Gelişim Matbaası, 1983.
- Aydın, Mehmet. "İkbâl'in Felsefesinde İnsan" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFAD)* 29 (Eylül 1987), 83-107.
- Aytaç, Pakize. "Hallâc-ı Mansûr'un Düşünce Dünyasına Günümüz Açısından Bir Bakış". *Hitit Üniversitesi I. Uluslararası Hacı Bektaşî Velî Sempozyumu*. ed. Osman Eğri vd. 1/205-222. Ankara: Sfn Yayıncılık, 2011.
- Bakış, Rıza. *Aşığın Tevhidi Hallâc'a Göre Varlık ve Dinî Tecrübe*. İstanbul: İnsan yayınları, 2013.
- Bakış, Rıza. "Dinî Tecrübe Bağlamında Hallâc'ın Ene'l Hakk İfadesinin Tahlili". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Aralık 2011), 65-77.
- Cebecioglu, Ethem. "Hallâc-ı Mansûr". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFAD)* 30/1 (Temmuz 1988), 329-350.
- Cîlî, Abdülkerim. *Hakikat-i Muhammediyye*. çev. Muhammed Bedirhan. İstanbul: Nefes Yayınları, 2010.
- Demirci, Mehmet. "Hakikat-i Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/179-180. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Deniz, Gürbüz. *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*. İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010.
- Durusoy, Ali. *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*. İstanbul: MÜİFAV, 2012.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*. haz. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Fârâbî. *el-Medinetü'l-fazıla Tanrı-Âlem-İnsan*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. *el-Medinetü'l fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: MEB Yayınları, 2001.
- Gazzâlî, Ebu Muhammed. *Mişkatü'l-envâr*. thk. Abdülaziz İzzeddin es-Seyrevân. Beyrut: y.y, 1986.
- Görkaş, İrfan. "Farâbî'nin İnsan Tasavvuru" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 50/3 (Kasım, 2013), 291-305.
- Gusdorf, George. *İnsan ve Tanrı*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Emin Yayınları, 2012.
- Gündüz, Doğan. *Hallâc-ı Mansûr*. Ankara: Göl Yayınları, 1991.
- Hallâc, Ebu'l-Muğis Hüseyin b. Mansûr. *Ahbâru'l-Hallâc*. nşr. Louis Massignon. Paris: y.y., 1957.

- Hallâc, Ebu'l-Muğis Hüseyin b. Mansûr. *Divanü'l-Hallâc*. nşr. Kâmil Mustafa eş-Şeybî. Bağdat: y.y., 1974.
- Hallâc, Ebu'l-Muğis Hüseyin b. Mansûr. *Kitâbu't-Tavâsîn*. thk. Louis Massignon. Paris: y.y., 1975.
- Hallâc, Ebu'l-Muğis Hüseyin b. Mansûr. *Kitâb'üt-Tavâsîn*. çev. Yaşar Nuri Öztürk. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1976.
- Heisterman, Walter. "Kant'ın Felsefesinde İnsanın Yeri". çev. Tomris Mengüşoğlu. *Felsefe Arkivi* 16 (Ağustos 2014), 49-62.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- İbn Rüşd. *Risaletü'n-nefs*. thk. Refikil Acem, Cırar Cihami. Beyrut: y.y., 1994.
- İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı Tehafüt et-Tehafüt*. 2 Cilt. çev. Kemal Işık, Mehmet Dağ. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1997.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifa, Metafizik*. çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İkbal, Muhammed. *The Reconstruction of Religious Thought in İslam*. Lahore: Kashmiri Bazaar, 1962.
- James, W. "Mystisizm" *Reading in The Philosophy of Religion*. ed. Baruch. A. Brody. New Jersey: y.y., 1974.
- Kant, Immanuel. *Bir Kant Felsefe Kuramı Klasığı Yaşam Felsefesi*. çev. Kıvanç Kardeşler. İstanbul: Dorlion Yayınevi, 2019.
- Kartal, Abdullah. *Abdülkerim Cîlî: Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Kaya, Mahmut. *İslam Filozoflarının Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Koç, Turan. *Din Dili*. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1995.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kuşeyri, Ebu'l Kasım Abdülkerim. *Er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi ilmi't-tasavvuf*. haz. Ma'ruf Zerrik ve Ali Abdülhamid Baltacı. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1993.
- Mahmud, Abdülhalim. *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Muslu, Ramazan. "Tasavvufta İnsan". *Tasavvuf El Kitabı*. ed. Kadir Özköse. 311-319. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Özköse, Kadir. "İnsan-ı Kâmil Nazariyesi Çerçevesince İnsan-Âlem İlişkisi". *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 9-10 (2010), 17-33.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*. İstanbul: Yeni Boyut, 1996.
- Schimmel, Annemarie. *İslam'ın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalıcı, 2012.
- Şebüsterî, Mahmud. *Gülşen-i Râz*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: MEB Yayınları, 1994.
- Tatçı, Mustafa. *Niyâzî-i Kadîm, Hallâc-ı Mansûr Menâkıbnâmesi*. İstanbul: H Yayınları, 2008.
- Tenik, Ali. *Ahmed Kuddusî İbnü'l-Meraşi*. Kahramanmaraş: Öncü Basımevi, 2011.
- Tirmizî, Hâkim. *Hatmü'l-evliya Veliler Sonu*. çev. Salih Çift. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Tüsteri, Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl. *Tefsirü't- Tüsteri*. thk. Muhammed Basil Uyun Sud. Beyrut: Darü'l- Kütübi'l- İlmîyye, 2007.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.
- Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Tarihi İslam Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Yılmaz, Ömer. *Geçişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.